

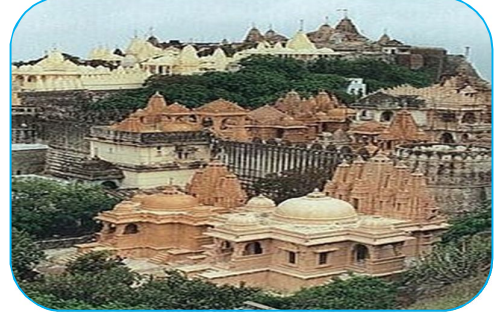
मध्ययुगीन महाराष्ट्रात जैन धर्माचा विकास आणि राजाश्रय

प्रा. प्रमोद कमलाकर नरखडे

इतिहास विभाग, दे.सं. गरड महाविद्यालय, मोहोळ. ता. मोहोळ,
जि. सोलापूर.

प्रस्तावना -

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासात जैन धर्माचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. जैन धर्माचा प्रसार केवळ धार्मिक प्रचारकांच्या कार्यामुळे झाला असे नसून व्यापारी समुदाय, राजकीय सत्ता आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांच्या परस्परसंबंधामुळे त्याला बळ मिळाले. विशेषतः राष्ट्रकूट आणि देवगिरीचे यादव या राजवंशांच्या काळात जैन धार्मिक संस्था, मंदिरे आणि मठ

यांचा विकास झालेला दिसतो. प्रस्तुत लेखामध्ये मध्ययुगीन महाराष्ट्रात जैन धर्माच्या विस्तारामागील राजाश्रयाचे स्वरूप, व्यापारी समुदायांचे योगदान आणि जैन वास्तुकलेचा विकास यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शिलालेख, पुरातत्वीय अवशेष आणि इतिहासग्रंथ यांच्या आधारे जैन धर्माच्या संस्थात्मक वाढीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून स्पष्ट होते की राजकीय सत्ता, व्यापारी वर्ग आणि धार्मिक संस्था यांच्या परस्परसंबंधामुळे जैन धर्माचा प्रभाव महाराष्ट्रात व्यापक झाला.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी -

भारतीय इतिहासामध्ये धर्म आणि राजकीय सत्ता यांच्यातील संबंध हा अत्यंत महत्वाचा विषय मानला जातो. प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारतात अनेक राजांनी विविध धार्मिक परंपरांना आश्रय देऊन सामाजिक स्थैर्य आणि राजकीय वैधता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला. धार्मिक संस्थांना दिलेला आश्रय हा केवळ श्रद्धेचा परिणाम नसून तो राजकीय धोरणाचाही एक भाग होता.

महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन इतिहासात हिंदू, बौद्ध आणि जैन या तीन प्रमुख धार्मिक परंपरांचे सहअस्तित्व दिसून येते. जैन धर्माच्या अहिंसा, अपरिग्रह आणि संयम या तत्वांमुळे व्यापारी समुदायामध्ये त्याचा विशेष प्रसार झाला. जैन धर्माचा व्यापारी वर्गाशी असलेला निकट संबंध हा त्याच्या प्रसाराचा एक महत्वाचा घटक मानला जातो.

दख्खन प्रदेशातील व्यापारमार्गांच्या विकासांमुळे महाराष्ट्रात अनेक व्यापारी केंद्रे निर्माण झाली. पैठण, टेर आणि कोल्हापूर यांसारख्या शहरांमध्ये जैन व्यापारी समुदाय सक्रिय होते. या व्यापार्यांनी मंदिरनिर्मिती, धार्मिक संस्थांची स्थापना आणि सांस्कृतिक उपक्रमांना आर्थिक मदत केली.

इतिहासलेखन -

जैन धर्माच्या इतिहासाचा अभ्यास अनेक विद्वानांनी विविध दृष्टिकोनातून केला आहे. रामकृष्ण गोपाल भांडारकर यांनी पश्चिम भारतातील धार्मिक इतिहासाचा अभ्यास करताना जैन धर्माच्या सामाजिक प्रभावावर प्रकाश टाकला आहे.

पॉल डंडास यांनी जैन धर्माच्या इतिहासाचा व्यापक अभ्यास करून त्याच्या धार्मिक परंपरा, सामाजिक रचना आणि संस्थात्मक विकास यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते जैन धर्माचा प्रसार व्यापारी समुदाय आणि नागरी संस्कृतीशी जवळून संबंधित होता.

उपेंदर सिंग यांनी प्राचीन आणि प्रारंभीच्या मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना दख्खन प्रदेशातील धार्मिक परंपरांच्या विकासावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांनी व्यापारमार्ग आणि शहरी केंद्रांचा धार्मिक संस्थांच्या विकासावर झालेला प्रभाव स्पष्ट केला आहे.

जॉर्ज मिशेल आणि गुलाम यझदानी यांनी एलोरा येथील लेण्यांच्या स्थापत्य वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करून जैन वास्तुकलेच्या विकासावर प्रकाश टाकला आहे.

संशोधनातील उणिवा

जैन धर्माच्या तत्त्वज्ञान, साहित्य आणि वास्तुकलेवर विपुल संशोधन उपलब्ध असले तरी महाराष्ट्राच्या संदर्भात जैन धर्माच्या विकासांमध्ये राजकीय सत्तेची भूमिका या विषयावर तुलनेने मर्यादित संशोधन झालेले दिसते.

विशेषतः मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील राजकीय सत्ताकेंद्रे, व्यापारी समुदाय आणि जैन धार्मिक संस्था यांच्यातील परस्परसंबंधांचा सखोल ऐतिहासिक अभ्यास आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये या संबंधांचा अभ्यास करून जैन धर्माच्या विकासांमध्ये राजाश्रयाचे योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

दख्खन प्रदेशात जैन धर्माचा प्रसार -

जैन धर्माचा प्रसार भारतातील विविध प्रदेशांमध्ये मुख्यतः जैन साधू आणि व्यापारी समुदायांच्या माध्यमातून झाला. प्राचीन काळापासून उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांना जोडणारे व्यापारमार्ग दख्खन प्रदेशातून जात होते.

या व्यापारमार्गांमुळे धार्मिक विचार आणि सांस्कृतिक परंपरांचा प्रसार झाला. व्यापारी समुदायांनी धार्मिक संस्थांना आर्थिक मदत देऊन मंदिरनिर्मिती आणि धार्मिक क्रियाकलापांना चालना दिली. जैन धर्माच्या प्रसारामध्ये व्यापारी वर्गाचे योगदान अत्यंत महत्वाचे होते. दख्खन प्रदेशातील

नागरी केंद्रांमध्ये जैन धर्माचा प्रभाव वाढण्यामागे व्यापारी वर्गाचे आर्थिक सामर्थ्य हा एक महत्वाचा घटक होता.

राष्ट्रकूट राजवंश आणि जैन धर्म -

राष्ट्रकूट राजवंशाने दख्खन प्रदेशात आठव्या ते दहाव्या शतकादरम्यान व्यापक सत्ता प्रस्थापित केली. राष्ट्रकूट राजे धार्मिक सहिष्णुतेसाठी प्रसिद्ध होते आणि त्यांनी विविध धार्मिक परंपरांना आश्रय दिला.

काही शिलालेखांमधून जैन धार्मिक संस्थांना जमीनदान दिल्याचे उल्लेख आढळतात. या दानांमुळे जैन मठ आणि मंदिरांची आर्थिक पायाभरणी मजबूत झाली.

राष्ट्रकूट काळात एलोरा येथील जैन लेण्यांची निर्मिती झाली या लेण्यांमध्ये जैन तीर्थकरांच्या मूर्ती, स्तंभयुक्त सभागृह आणि सूक्ष्म शिल्पकला दिसून येते. या स्थापत्यकलेतून जैन धार्मिक परंपरा आणि दख्खनच्या कलात्मक परंपरेचा संगम दिसून येतो.

जैन वास्तुकला आणि एलोरा लेणी -

एलोरा येथील जैन लेणी मध्ययुगीन जैन स्थापत्यकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे मानली जातात. या लेण्यांची निर्मिती प्रामुख्याने नवव्या आणि दहाव्या शतकात झाली. विशेषतः इंद्रसभा लेणी ही अत्यंत भव्य असून तिच्यामध्ये जैन तीर्थकरांच्या मूर्ती, मंडप आणि सुबक शिल्पकाम आढळते. या लेण्यांमधील स्थापत्यशैली आणि शिल्पकला जैन धर्माच्या आध्यात्मिक मूल्यांचे प्रतीक मानली जाते.

देवगिरीचे यादव आणि जैन धर्म -

देवगिरीच्या यादव राजवंशाने मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. यादव राजे प्रामुख्याने हिंदू धर्माचे अनुयायी असले तरी त्यांनी धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण स्वीकारले. यादव काळात जैन धार्मिक संस्थांना स्थानिक सरदार आणि व्यापारी समुदायांकडून देणग्या मिळाल्याचे काही ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध आहेत. त्यामुळे जैन धार्मिक संस्थांची आर्थिक स्थिती मजबूत झाली.

व्यापारी समुदायांचे योगदान -

जैन धर्माच्या प्रसारामध्ये व्यापारी वर्गाची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती. जैन व्यापारी व्यापारमार्गावर सक्रिय होते आणि त्यांनी धार्मिक संस्थांना आर्थिक सहाय्य दिले. मंदिरनिर्मिती, धार्मिक विधी आणि सांस्कृतिक उपक्रमांसाठी व्यापारी समुदायांनी निधी उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे जैन धार्मिक संस्थांची आर्थिक पायाभरणी मजबूत झाली.

धार्मिक सहिष्णुता आणि सांस्कृतिक समन्वय -

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवनाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे धार्मिक सहिष्णुता. एलोरा येथे बौद्ध, हिंदू आणि जैन या तीनही धर्मांच्या लेण्या एकाच ठिकाणी आढळतात ही परिस्थिती त्या काळातील सांस्कृतिक समन्वयाचे प्रतीक मानली जाते. विविध धार्मिक परंपरांमध्ये झालेल्या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक परंपरा अधिक समृद्ध झाली.

निष्कर्ष -

- मध्ययुगीन महाराष्ट्रात जैन धर्माच्या विकासामध्ये राजाश्रय, व्यापारी समुदाय आणि धार्मिक संस्था यांचा परस्परसंबंध अत्यंत महत्वाचा होता. राष्ट्रकूट आणि यादव या राजवंशांनी जैन धार्मिक संस्थांना आश्रय दिल्यामुळे जैन धर्माच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरांचा विकास झाला.
- व्यापारी समुदायांच्या आर्थिक सहाय्यामुळे जैन धार्मिक संस्था अधिक बळकट झाल्या. त्यामुळे जैन धर्माने मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक इतिहासात महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त केले.

संदर्भसूची -

- Altekar, A. S. 1934. *The Rashtrakutas and Their Times*. Poona: Oriental Book Agency.
- Bhandarkar, R. G. 1929. *Early History of the Deccan*. Oxford University Press.
- Chattopadhyaya, B. D. 1994. *The Making of Early Medieval India*. Oxford University Press.
- Dundas, Paul. 2002. *The Jains*. Routledge.
- Jain, Kailash Chand. 1991. *History of Jainism*. D. K. Printworld.
- Kulke, Hermann and Dietmar Rothermund. 2016. *A History of India*. Routledge.
- Michell, George. 1990. *The Penguin Guide to the Monuments of India*. Penguin Books.
- Singh, Upinder. 2008. *A History of Ancient and Early Medieval India*. Pearson.
- Yazdani, Ghulam. 1946. *Ellora*. Archaeological Survey of India.
- देशपांडे, अ. ना. १९८७. *प्राचीन व मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- दरेकर, म. वि. २००२. *महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास*. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
- ढेरे, रा. चिं. २०११. *महाराष्ट्राचा देव्हारा*. पुणे: पद्मगंधा प्रकाशन.
- पानसे, म. ग. १९९८. *महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास*. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन.